

«Согласована» Заместитель директора по УВР МБОУ СОШ с.Арыг-Узюнский /Шивитпей Н.А./ «05» <u>сентября</u> 2023г.	«Утверждена» Директор МБОУ СОШ с.Арыг-Узюнский /Айвазана С.М./ Приказ № <u>33/8</u> О. 2023г.
---	---

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по родному (тувинскому) языку
для 7 класса

учителя родного языка и литературы
Мунзук Алёны Доржуевны

на 2023-2024 учебный год

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия диптиң төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптеринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тываларның салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы бооп;
- тываларның өгбелеринин чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени тыва улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынганы дыл болуп;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектернин, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаа-биле ажыглаттынып;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы болуп;
- өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп;
- эртемде чаа ажыдыышкыннарның дылы болбушаан;
- амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болуп, тыва чонга бараан болуп чоруур.

Тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы болуп турар. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижинин бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедиинишкынниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс кулавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр ужурлуг. Тыва дылды 5-9 класстарга өөредиринге кол удуртулгазы кылдыр бо программаны тургускан.

Кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгениң төрөөн дылга чижек программазы Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнген Ниити өөредилгениң утка-шынарының үндезининге (Фундаментальное ядро содержания общего образования) болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң түңнелдеринин негелделеринге даянып тургустунган. Ында эге өөредилгениң чижек программанын уламчылап турар кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгени сайзырадырының ниити идеяларын болгаш дүрүмнерин база өөредилгениң бүгү талалыг угланыышкыннарын барымдаалап тургускан.

Чижек программа ажылчын программалар тургузарынга кол үндезин болур. Ол ажылчын программалар болгаш өөредилге номнарының тургузукчуларынга өөредилге курузунун өскерилбес өзек (албан өөредир) кезээн бо чижек программада айыткан, ынчалза-даа авторлар боттары

өөреникчилерниң шиңгээдип алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңнелиниң аайы-биле таарыштыр өскертип кылып алганы өөрөдилге материалын ажыглап болур. Ук материалдарның утказын делгемчидип азы кезектерге (модульдарга) чарып өөредириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажыл-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдиң негелделеринге чаңчыктыраларын сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланыышкынның өөрөдилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөредир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдынган ажылчын программаларны ажыглап болур.

Чижек программада эге ниити өөрөдилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Кол школаның тыва дылга программанын 5-9 класстарның уругларының психологтут байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөрөдилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алып аргаларын айыткан.

Чижек программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирир үлүг-хуузу; кол сорулгаларын, метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин; тыва дылдың ниити характеристиказын, кол уткалыг шугумнарны (линияларны), базистиг өөрөдилге планында туружун, тодарадып көргүскөн «Тайылбыр бижик»;

- Тус эртемге албан шиңгээдир билиглерни айыткан «Тыва дылга күрүне стандарттары»;

- «Тыва дыл» курузунда 5-9 класстарга көрдүнгөн чижек темаларны, оларның утказын болгаш уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин, чугаа сайзырадылгасынга ажыглап болур чижек ажылдарны коммуникативтиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларже кол кичээнгейни угландырып көргүскөн; тема бүрүзүн каш шакка өөредирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек программалар»;

- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг херекселдерни айыткан «Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглеринге сүмелер».

5-8 класстарга бижимел ажылдарның хемчээлин башкы уругларның деңнелиниң, байдалының болгаш күүседир үезиниң аайы-биле таарыштыр тургузуп алыры база көрдүнүп турар.

«Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгеге кирир үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өттүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик үлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустуң байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүң – болгаш массалыг информация чепсектериниң, эртемниң, өөрөдилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажыл-агыйның аңгы-

аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонуургап, ону өөренир күзелдиг өске этностарның төлээлеринин саны база чылдан чылче немежип олулары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип олуларын бадыткап турар.

Төрөөн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шиңгээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрөөн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шиңгээдип алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзашып билири, тодаргай түңнелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилиниң талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрөөн дылын шиңгээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедиишкинниг билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мөзү-бүдүш, сүзүктөриниң хевирлеттинериниң үндезини болур.

Кол школага (5-9 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга, бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;

- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үненин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;

- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажыл-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шиңгээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкиннерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;

- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шиңгээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединин негелделерин шиңгээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүдө амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

Ортумак (долу) ниити өөрөдилге черин доозуп турда, түңнел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түңнел хыналданы кылдырары) албан. Тыва дыл эртеми тыва литература эртеми-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш түңнел аттестацияны чогаадыг хевиринге бижидери көрдүнүп турар. Ол чогаадыгның түңнелдери тыва дылга болгаш тыва литературага хамааржыр кылдыр хынаарының негелделерин тургузарын сүмелеп турар.

Ниити өөрөдилгениң национал-девискээр кезээн шиңгээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөрөдилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шиңгээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогуумчалыг байдалы болур.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ (ТЫВА ДЫЛДЫҢ) НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Кол болгаш ортумак (долу) школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударының (коммуникативтиг), дыл эртеминиң айтырыгларындан аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шиңгээттирер өөрөдилгениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, назы-харынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажыл-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң

лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары.

Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр хажыдыышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрнү шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билиринге, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан-даа темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянынг номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянынг номчуп тура, ында сөстөрнүң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп чүүлдү медереп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хүлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдип алганындан; өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемин тускай эртем кылдыр шингээдип алганындан, ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып, янзы-бүрү дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлге, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медереп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын шингээдип алганы база тыва национал культура база ооң-биле холбашкан сөстөрнүң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Чижек программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде ында бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче

эвес, а өөредилге үезинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзажылгага (коммуникативно-деятельностный подход) шын ажыглап билир кылдыр өөредир ужурлуг. Ынчангаш стандартта бердингени курстун кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртеминиң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөредирде, ажыглаар өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген.

Ук программада чугаа сайзырадылгазын үшкү блок кылдыр (3) немеп киирген бис. Ында чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек темаларны база өөредилге үезинде чорудуп болур ажылдарны сүмелеп турар бис. Оларны башкы бодунуу-биле өскертип болур. Амгы эртем-техника талазы-биле, ылаңгыя компьютер, Интернет четкизи, соталыг харылзаа дээш оон-даа өске чаартылгаларлыг сайзыраңгай үеде уруглар чүгле оларны дамчыштыр харылзаа кылып, а херек кырында улус-биле дорт чугаалашпайн, чугаа чорудар аргадуржулгазы чок азы эвээш бооп турар. Ынчангаш аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааны дыл талазы-биле алган билиглеринге даянып, сайзырадыры чугула. Ылаңгыя Тываның культуразы, төөгүзү, езу-чаңчылдары дээш оон-даа өске темаларны уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидери-биле ажыглап болур.

Бо программаның эң кол угланышыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктыраы. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шингээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр (функциональная грамотность) кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары)** көрдүнген:

1) өөредилгениң харылзаа чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үжилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыры дээш о.ө.

2) өөредилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданышыкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү

медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш, дээш о.ө); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) Өөредилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) х=й талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунуң кылган чүүлүңгө үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндезилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Кол ниити өөредилге черин доозуп турда, түңнел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түңнел хыналданы кылдырары) албан болгаш тыва дылга белеткел деңнелиниң негелделери хыналда-хемчег материалдарын тургузарының үндезини болур.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөредири чүгле дыл эртеминиң билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидеринче, чугаалажырының ниити дүрүмнерин болгаш чугаа культуразын сагыырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур.

Ынчангаш кол школага төрөөн дылды кайы хире өөреткени ортумак (долу) школаның – 10-11 класстарга – болгаш өске тускай өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаарыңа кижиниң ниити культуразының деңнелин көдүрер.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунуң өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарыңа ужур-дузалыг үш уткалыг шугумну айыткан:

- Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Культура талазы-биле компетенцияның (төрөөн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш чугаа чорудары», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш

фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва улустун төөгү болгаш культура-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстун кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээди алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш төрөөн дыл дээрке катаптаттынмас национал-культурлуг болуушкун деп билип алыр. Ынчангаш курстун кезектеринин дес-дараалашкаа болгаш өөредир шактарның хемчээлинин чижеглей бердингени оон чижек программа болуп турарында.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИН ТҮҢНЭЛДЕРИ

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээди алгаш, чедип алыр **бот-тускайлаң түннелдеринге** дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижинин интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медереп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннун ыдыктыг, үнелиг эртинелеринин бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнезин медереп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунун бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунун чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннелдеринге (предметтен дашкаар азы оон-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээнин утказын шын билип алыры (чугаанын утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдернин болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганын янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдернин болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижинин тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн

шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске кижини-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- хүн бүрүдө өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, =скертип, делгередип билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмыштаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүдө амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде

(даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыры.

5-9 класстарны доозуп тура, доозукчулар дараазында **предметтиг түннелдерни** чедип алыр:

5-9 класстарга:

- Дылдың хүлээлгелеринин дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннун төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннун культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижиге бүрүзүнүн болгаш ниитилелдин амыдыралынга ужур-дузазын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөрөдигеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглеринин аразында харылзааларын шингээди алыры;

- дыл эртемнин кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелеринин аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүгелелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээди алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединин дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунун болгаш кол демдектеринин аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунун болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижинин чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

Төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Базистиг өөрөдиге планында «Тыва дыл» курузунун туружу

Федералдыг базистиг өөредилге планы РФ-ниң өөредилге черлеринге төрөөн дылды 5-9 класстарга 420 шакка кол ниити өөредилге чадазында өөредирин көргүскен. Оон иштинде 5 класска – 102 шак, 6 класска – 102 шак, 7 класска – 102 шак, 8 класска – 68 шак, 9 класска – 68 шак.. Көрдүнгөн шактардан аңгыда (азы эвээш апарган таварылгада) школа компонентизинге бердинген 1-2 шакты өөредилге чери национал-девискээр кезээн шынарлыг өөредирин-биле немээри көрдүнгөн.

Кол ниити өөредилгеде тыва дылга чижек программа өөредилге планының өскерилбес өзек кезээ 380 шакка санаттынган, а 40 шакты ажылчын программа тургузукчуларынга өскертип болур кылдыр сүмелээн.

ТЫВА ДЫЛГА КҮРҮНЕ СТАНДАРТТАРЫ (АЛБАН ШИҢГЭЭДИР БИЛИГЛЕР)

Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назын, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске кижин-биле бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медереп билири; диалог болгаш монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары; чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажыл-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.

Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижирииниң культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид), өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (кысказы-биле азы долузу-биле) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту

тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектеринин тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектернин грамматика талазы-биле харылзаалы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалы). Сөзүглелдин темазын, кол утказын тодарадып тургузары.

Сөзүглелдин тургузуу, планы. Абзацтын сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру. Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы), кезектеринин болгаш ооң иштинде домактарнын харылзашкаа.

Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, допчулай бижири, аннотация.

2. Сөзүглелдин темазын, утказын, тургузуун, утка болгаш хүлээлгезинин аайы-биле янзызын тодарадыры. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелдин утказынын, домактарнын харылзажыр аргаларынын аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылынын онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарынын негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалы, темага дүүшкээ дээш о.ө.).

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелеринин янзылары

1. Функционалдыг стильдернин азы дылдың хүлээлгелеринин хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдеринин янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдернин ажыглаттынар жанрлары: эртем (үнелел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилинин онзагайы. Аас чугаа стилинин кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдернин хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилинин онзагайынын болгаш ажыглаан дыл аргаларынын аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугаанын аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүн мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенциянын (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустун төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде күрүнө дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөрүниң хевирлери, жаргоннар.

Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.

Дыл эртемниң кол кезектери.

Тыва дыл эртемниң шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүнө амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртемниң бир кезээ болуру.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң ылгалы.

Ажык үннер, оларның бөлүктери. Ажык үннерниң аяннажылгазы.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктери. Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кирир аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртемниң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүн утка ылгаар шынарларын медресеп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, аяр ажык эвес үннерни аңгылаары. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүн фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазыңга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика

1. Графиканың дыл эртемниң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралыңга бижикиң ужур-дузазы. Бижикиң хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавиттин кыска төөгүзү. Амгы тыва алфавиттин тургузуу. Үннер болгаш үжүктөргө сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөргө демдеглээри.

2. Кижини төрөлгөткөннүн амыдыралынын төөгүзүнгө бижииктин ужур-дузанын медресе билири. Сөстүн үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагалардан медээ база мобилдиг телефондан долгаар дээн кижизинин адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканын дыл эртеминин бир кезээ болуру. Морфема (сөстүн уткалыг кезектери) – дылдың кези (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөргө тургузуу болгаш кезектери, оларнын хевирлери.

Өскөртүлгө кожумаа – сөстүн грамматиктиг хевирин өскөртүр кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүн утказынга чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлөй үннерин ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарнын вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылгазынын дыл эртеминин бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгазынын кол аргалары: чогаадылга кожумактарынын дузаны-биле чаа сөстөргө тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарнын каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөргө тыптыры; хурааңгайлаан арга.

Чугаа кезектеринин тургустунарынын онзагайлары.

Сөс чогаадылгазынын кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларнын чүгө сөстүн уткалыг кезээ болурун медресе билири. Сөстө кезектерин лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузанын билири. Сөстү утказынын болгаш чогаадылгазынын аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылгазынын кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүн тургузуунун болгаш чогаадылгазынын аайы-биле сайгарылгазын кылыры.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылгазынын аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологиянын дыл эртеминин кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кези (единицазы). Сөстүн кижинин бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузаны. Кижинин сөс курлавыры оон интеллектуалдыг болгаш чугаазынын сайзыраңгайынын деңгелин көргүзүү болуру.

Сөстүн лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстүн дорт, доора болгаш көжүргөн утказы. Тыва дылдың лексиказынын кол темалыг бөлүктөрү. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр), оларның ужур-дузазы, кол бөлүктөрү.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунун аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан үлегерлээшкннер. Ук дылдарны (моол, орус) дамчыштыр үлегерлээшкннер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктөрү. Ниити ажыглалдың сөстөрү. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрү: мергежил сөстөрү (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстөрү: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Фразеологияның дыл эртемнин кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтук словарьлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шижгээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүн ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресеп билири.

Тыва дылдың лексиказын утказының, ажыглалының, тывылган угунун аайы-биле ылгаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунун болгаш өске улустун чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүн лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан (тайылбыр, фразеологтук словарьлар, очулга, терминнер словарьлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажил-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология.

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлүктөргө чарары, ооң барымдаалары.

Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтук, синтаксистиг демдектери.

Дузалаал чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужур-дузазы.

Аян сөстөрү. Өттүнүг сөстөрү.

2. Грамматиктиг, морфологтук демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтук сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис.

1. Синтаксистиг грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжыышкыны болгаш домактың синтаксистиг кезии болуру.

Сөс каттыжыышкыннары, оларның бөлүктери. Сөс каты-жыышкынында сөстөрнүң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактың грамматиктиг ооргазы, чугула болгаш ийи черге кижигүннери, оларның илереттинери. Тааржылга холбаазы. Домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кижигүннүг болгаш чаңгыс чугула кижигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, нарын.

Чаңгыс чугула кижигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчылтынган домактар. Чаңгыс аймак кижигүннер, тускайлаан кижигүннер, адалгалар, киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар-биле нарынчылтынары.

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары.

2. Хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкынының янзы-бүрү хевирлерин, өзек болгаш чагырткан сөстөрни тодарадыры, оларны аразында холбааларын тывары.

Домактың сөстен, сөс каттыжыышкынындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазының аайы-биле аас чугаага үн аянын, логиктиг ударениени, сөстөрнүң туружу; бижимел чугаага бижик демдектерин, сөстөрнүң туружун шын сагыры. Бөдүүн домактарның хевирлерин тодаратпышаан, домактың предикаттыг төвүн ылгаары.

Домактың ийиги черге кижигүннерин аңгылап, оларның хевирлерин болгаш илереттингенин тодарадыры.

Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак болгаш тускайлаан кижигүннерни, адалгаларны, киирилде сөстөр болгаш киирилде домактарны шын тодарадып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга хереглээри.

Нарын домактарның хевирлерин тодарадып, тывары; оларны чугаага ажыглаары.

Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары.

Сөс каттыжыышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылары.

Нарын синтаксистиг конструкцияларны бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри.

12 кезээ. Чугаа культуразы.

1. Чугаа культуразының дыл эртеминиң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол

нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээди алырынга уjur-дузасы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдири болгаш оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эди билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдаары, оларны ажыглаары.

13 кезээ. Шын бижилге (орфография) болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар дугайында.

Сөстөрде кожумактарны шын бижири.

Ъ болгаш ь демдектерни шын бижири.

Тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бижири дөстөрни шын бижири.

Улуг болгаш бичии үжүктерни ажыглаары.

Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.

Домактың төнчүзүнге бижик демдектери.

Нарынчылтынган болгаш нарын домактарга бижик демдектери.

Дорт чугаалыг, цитаталыг, диалогтуг домактарга бижик демдектери.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шингээдири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтуг сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шийтпирлээрде, шын бижилгениң орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Дылда чоннуң культуразы болгаш төөгүзүнүң илереттингени. Тыва эвилең-ээлдек чугааның дүрүмнери (этикеди).

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг уjur-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словари дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрниң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөредилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Литературлуг тыва дыл болгаш ооң диалектилеринин дугайында.
2. Литературлуг тыва дылдың нормаларын чугаага сагыры; тыва дылдың диалектилерин девискээр аайы-биле ылгаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Тус черниң ниити чурумалының дугайында сөзүглелди канчаар тургузарының дугайында тайылбыр. «Мээң чайлаам», «Тере-Хөлдүн чалгыглары» азы «Чайгы Кызыл» деп темага чогаадыг-чурумал бижири.

6 класска өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (7 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. **Лексикадан:** Мергежил сөстери. Терминнер. Быжыг сөс каттыжыышкыннары.

Сөс чогаадылгазындан: Сөстөрнүн тыптыр аргалары. Хурааңгай сөстөрнүн кожумактарын шын бижири.

Морфологиядан: Ат оруннарының бөлүктери болгаш оларны чугаага шын ажыглаары. Кылыг сөзү болгаш ооң хевирлери. Наречиелерни шын бижири.

2. 6 класска алган кол-кол мергежилдерин болгаш чаңчылдарын сагыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Быжыг сөс каттыжыышкыннарын ажыглавышаан, «Тос-Булак аржаанының девискээрин арыглаанывыс» деп темага күш-ажыл чорудулгазының чурумал-тоожуушкунун бижири.

Сөзүглел дугайында билиглер (4 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Сөзүглел дугайында эге билиглер. Сөзүглелдин кезектерге чардынары, оларның уткалыг кезек болуру, кезектернин аразында харылзаалыы. Сөзүглелдин кол бодалы. Чугааның утка болгаш хүлээлгелеринин аайы-биле хевири: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын.

Сөзүглелде домактарның чергелешкек болгаш дес-дараалашкак харылзаазының дугайында билиг. Сөзүглелге ажыглаан уран-чечен-аргалар.

Сөзүглелди эде тургузар кол хевирлери: план тургузары, допчулай бижири.

2. Сөзүглелдин темазын, кезектерин тодарадыры. Сөзүглелдин планын тургузары. Аңгы-аңгы хевирлернин, жанрларның аайы-биле сөзүглелдерни тургузары. Сөзүглел тургузарда, ооң дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн сагыры. Сөзүглелди үн доктаашкыннарын кылып, логиктиг ударениелиг сөстөрни ылгап, аянның номчууру.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинде сөзүглелди сайгарары.

Морфология. Орфография. Чугаа культуразы (17 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (5 шак)

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

1. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар – дузалал чугаа кезээ. Оларның утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның ылгалы. - *биле* деп эдеринчини аңгылап азы дефистеп бижири. *Дег, ышкаш* деп эдеринчилер бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.

2. *Дег, ышкаш, -биле, билек* деп эдеринчилерни чугаага шын ажыглаары. Падежтерниң уткаларын дузалал аттар-биле илередири. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны ажыглавышаан, номчаан номунга (чогаалынга) үнелел бээри.

Эвилелдер

1. Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Эвилелдерниң бөлүктери: чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдер.

2. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни нарын домактарга хереглээри. Ук домактарга бижик демдектерин ажыглаары. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни чугаага ажыглаары. Синоним эвилелдерни солуп билири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: «Эдертиг – сактып алырының болгаш чугаа сайзырадырының бир хевири» деп кыска чугаа кылыры. Кандыг-бир темага эдертигни бижири. (2 шак)

Артынчылар

1. Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Артынчыларның бөлүктери болгаш шын бижилгези.

2. Артынчыларлыг домактарны аянынг номчууру. Чоок уткалыг артынчыларны солуп, сөстөргө, домактарга немелде уткаларны киирип билири. Чугааның стильдериниң аайы-биле артынчыларны шын ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Диалог-биле нарынчылкан тоожуушкун янзылыг сөзүглелдин утказын допчулай чугаалаары.

Аян сөзү. Өттүнүг сөстөр.

1. Аян сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдээ, бөлүктери. Аян сөстөрүн шын бижири. Аян сөстөриниң аялга-биле ылгалыры. Аян сөстери бар домакка бижик демдектерин салыры.

Өттүнүг сөстөриниң утказы, грамматиктиг демдектери. Өттүнүг сөстөриниң бөлүктери болгаш оларның шын бижилгези.

2. Аян сөстөрүн, аян сөстери кирген домактарны аянынг номчууру. Аян сөстөрүн чугаага шын ажыглаары. Өттүнүг сөстөриниң хевирлерин билири.

3. Чугаа сайзырадылгазы: «Малчынның аалынга чорааш...» деп темага хайгааралга үндезилээн чурумал кылыры.

Синтаксис. Пунктуация. Чугаа культуразы. (44 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (11 шак)

Сөс каттыжыышкыннары

1. Мурнуку класстарга сөс каттыжыышкыннарының дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Синтаксистин грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжыышкыны болгаш домактын синтаксистин кезии болуру. Сөс каттыжыышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы. Сөс каттыжыышкыннарында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжыышкынында сөстөрнүн холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

2. Сөс каттыжыышкыннарын чугаага ажыглаары. Өзек болгаш чагырткан сөстүн аразында холбаазын тодарадыры. Чоок уткалыг сөс каттыжыышкыннарын чугаага ажыглаары. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-биле каттышкан сөс каттыжыышкыннарының кожомактарын шын тодарадыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Сюжеттиг чурук-биле ажылдаарының чурумун тайылбырлаары. Харылзаалыг чугаа тургузары.

Бөдүүн домак

1. Домак дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Бөдүүн домак дугайында билиг. Сорулгазының болгаш утка-аянының аайы-биле домактарның хевирлери. Кол сөс биле сөглекчиниң харылзаазы (холбаазы). Домакта сөстөрнүн туружу.

Тургузуунун аайы-биле домактарның янзылары: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, долу болгаш долу эвес.

Бөдүүн домакта ударение.

2. Домактын сөстен болгаш сөс каттыжыышкыннарындан ылгалын бүзүредип шыдаары. Чугааның сорулгазын тодарадып тывары. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударение, сөстөрнүн туружун; бижимел чугаага бижик демдектери, сөстөрнүн туружун билири. Домактын предикаттыг төвүн ылгаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Дыл темаларынга угаап боданыышкын янзылыг сөзүглел тургузары. «Чүве ады биле демдек ады», «Эдеринчилер болгаш артынчылар», «Демдек ады болгаш наречие» деп темаларның кайы-бирээзинге деңнелгелиг сайгарылга кылган угаап боданыышкынның чогаадыг бижири. (2 шаг)

Ийи чугула кежигүннерлиг бөдүүн домактар

Домактын чугула кежигүннери.

1. Кол сөс болгаш сөглекчи дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Домактын чугула кежигүннери. Кол сөстүн илереттинери. Кол сөстүн көргүзүкчүлери. Сөглекчи, ооң илереттинери. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер. Ат сөстүг составтыг сөглекчилер. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тааржылга. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр.

2. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында көргүзүкчү чокта, домактын аялгазын шын чугаалаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилернүн янзыларын ажыглаары. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: «Немелде билиглер төвүнүн сайзырааны» азы «Школада тыва хүреш секциязының ужур-дузазы» деп темага үр үениң дургузунда хайгааралдарның түңнели болур материалга үндезилээн чурумал янзылыг (чечен чогаал стилинге) чогаадыгны бижири.

Домактың ийиги черге кезигүүнери.

1. Домактың ийиги черге кезигүүнериниң дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Немелде. Дорт болгаш доора немелделер. Оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктери: үениң, туруштуң, чылдагаанның, сорулганың, кылдыныг аргазының байдалдары. Байдалдарның илереттинери. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг.

2. Домактың ийиги черге кезигүүнерин аңгылаар, оларның хевирлерин таныыр болгаш илереттинерин тодарадыры. Делгеренгей эвес домакты ийиги черге кезигүүнери-биле делгередири. Домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны ажыглавышаан, спорттуң кандыг-бир хевириниң чурумалын бижири.

Чаңгыс чугула кезигүүнүг бөдүүн домактар.

1. Чаңгыс чугула кезигүүнүг бөдүүн домактар дугайында ниити билиг. Тодаргай арынның домак. Тодаргай эвес арынның домак. Арын чок домактар. Ат домактары. Чаңгыс чугула кезигүүнүг бөдүүн домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

2. Синтаксистиг синонимнер болур чаңгыс чугула кезигүүнүг болгаш ийи чугула кезигүүнерлиг бөдүүн домактарны ажыглап, солуштуруары. Чүвөлөрниң, байдалдың, пейзажтың чурумалын көргүзерде, ат домактарын ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Бойдус болуушкуннарын чуруп көргүскөн кезектерлиг тоожуушкундан үзүндүлөр-биле ажыл. Оларны допчулай болгаш делгереди дамчыдып чугаалаары.

Долу болгаш долу эвес домактар

1. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг. Домак сөстөр.

2. Диалог чугаага долу эвес домактарны ажыглаары. Долу эвес домактарны янзы-бүрү байдалдарга ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинде сөзүглел дугайында чугаа кылыры. «Мерген хемче аян-чорук» деп темага орук демдеглелдерин тургузары.

Нарынчылтыг бөдүүн домактар.

Чаңгыс аймак кезигүүнерлиг домактар

1. Нарынчылтыг бөдүүн домактар дугайында билиг.

Домактың чаңгыс аймак кезигүүнериниң дугайында билиг. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кезигүүнер.

Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес кежигүннер (тодарадылгалар). Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга ийи сек биле тире демдекти салыры.

2. Домакта чаңгыс аймак кежигүннерни санай адаарда база түңнекчи сөстөр барда, үн аянын сагыыры. Бөдүүн домакты нарынчыдар чаңгыс аймак кежигүннерни тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттынган домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Тыва улустун хөөмей-сыгыдынга азы хөөмейжи ыраажы кижинин дугайында бөдүүн сөзүглелди делгередип сайзырадыры. Сөзүглел-биле ажыл.

Адалгаларлыг, кирилде сөстөрлиг, кирилде домактарлыг домактар.

1. Адалга. Делгеренгей адалга. Адалгалыг домакка бижик демдээ.

Кирилде сөстөрлиг домактар. Кирилде домактар. Домакка кирилде сөстөр, кирилде домактар, аян сөстери барда, бижик демдектери.

Адалгалар, кирилде сөстөр болгаш аян сөстөринин сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

2. Чугааның байдалынга дүүштүр бөдүүн адалганы делгеренгейжидери. Кирилделерлиг (кирилде сөс болгаш кирилде домактыг) домактарның тускайлаар аялгазын сагыыры, оларга бижик демдектерин салыры. Бөдүүн домакты нарынчыдар адалгаларны, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны тып, оларны хууда аас, бижимел чугаазынга чөп хереглээри.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Адалгаларны болгаш кирилделерни ажыглавышаан, «Тарылга шөлүн белеткээри» азы «Тарылга үезинде» деп темага чогаадыг-тоожуушкун бижири.

7 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (9 шак)

Чугаа сайзырадылгазы. (2 шак)

Төрөөн дыл дугайында бодалдарга, цитаталарга, бодунун чедип алганы билиглеринге даянмышан, «Төрөөн дыл – чонувустун төөгүзү, чаңчылдары» деп темага кыска төлевилел тургузары.

7-ГИ КЛАССТЫҢ ТЫВА ДЫЛ КИЧЭЭЛИНИҢ КАЛЕНДАРЬ-

ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫНЫ

Ниити шак – 102 , неделяда 3 шак. Хыналда ажылдар-9. Чугаа сайзырадылгазы – 5 ш.

№	Кичээлдин планы	шагы	Эрттирер хүнү	
			план	факт
1	Кириилде кичээл. Тыва дыл болгаш өске дылдар	1		
2	Катаптаашкын. Лексика, сөс чогаадылгазы болгаш орфография	1		
3	Фразеологизмнер	1		
4	Сөс чогаадылгазы. Сөстөрнүң тыптыр аргалары	1		
5	Ч/с Кыска эдертиг “Өг-бүле чуруму”. Хурааңгай сөстөрнү шын бижири	1		
6	Частырыглар-биле ажыл. Морфология болгаш орфография. Ат оруннарының бөлүктери	1		
7	Кылыг сөзү болгаш ооң хевирлери	1		
8	Хыналда диктант	1		
9	Частырыглар-биле ажыл	1		
10	Дузалал чугаа кезектери	1		
11	Катаптаашкын	1		
12	Чогаадыгга белеткел	1		
13	Чогаадыг	1		
14	Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы	1		
15	Сөс каттыжыышкыннарының тургузуу болгаш грамматиктиг уткалары	1		
16	Сөс каттыжыышкыннарында болгаш домакта сөстөрнүң холбаазы	1		

17	Сөс каттыжыышкыннарында болгаш домакта сөстөрнүн холбаазы	1		
18	Катаптаашкын	1		
19	Хыналда ажыл	1		
20	Частырыглар-биле ажыл	1		
21	Домак дугайында билиг	1		
22	Тургузуунун аайы-биле домактарның янзылары	1		
23	Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери	1		
24	Домактың предикаттыг төвү	1		
25	Синтаксистиг сайгарылгалар	1		
26	Хыналда ажыл	1		
27	Частырыглар-биле ажыл	1		
28	Домактың чугула кижигүннери. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тааржылга	1		
29	Кол сөстүң илереттинери	1		
30	Кол сөстүң көргүзүкчүлери	1		
31	Сөглекчиниң илереттинери	1		
32	Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер	1		
33	Ат сөстүг составтыг сөглекчилер	1		
34	Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире	1		
35	Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр	1		
36	Чугула кижигүннерге катаптаашкын	1		
37	Сайгарылгалыг диктант	1		
38	Частырыглар-биле ажыл	1		
39	Ч/с. Чурумал янзылыг (чечен чогаал стилинге) чогаадыгны бижири	1		
40	Частырыглар-биле ажыл	1		
41	Катаптаашкын			
42	Домактың ийиги черге кижигүннери	1		

43	Немелде. Дорт болгаш доора немелделер	1		
44	Тодарадылга	1		
45	Капсырылга	1		
46	Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктери: үениң, туруштун, чылдагаанның, сорулганың, кылдыныг аргазының байдалдары	1		
47	Деңнелгелиг бөлүглел болгаш аңаа биче сек салыры	1		
48	Катаптаашкын	1		
49	Чогаадыг	1		
50	Частырыглар-биле ажыл	1		
51	Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дугайында ниити билиг	1		
52	Тодаргай арынның домак	1		
53	Тодаргай эвес арынның домак	1		
54	Арын чок домактар	1		
55	Ат домактары	1		
56	Хыналда ажыл	1		
57	Частырыглар-биле ажыл	1		
58	Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.	1		
59	Домак сөстөр			
60	Диалогка долу эвес домактарны ажыглаары	1		
61	Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар дугайында билиг	1		
62	Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер	1		
63	Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер	1		
64	Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес кежигүннер (тодарадылгалар)	1		

65	Чаңгыс аймак кезигүүннерлиг домактарга түңнекчи сөстери	1		
66	Диктант	1		
67	Частырыглар-биле ажыл	1		
68	Адалга. Делгеренгей адалга. Адалгалыг домакка бижик демдээ	1		
69	Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар	1		
70	Чагаа бижири	1		
71	Частырыглар-биле ажыл	1		
72	Адалгалар, кирилде сөстөрнүң сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы	1		
73	Диктант	1		
74	Частырыглар-биле ажыл	1		
75	Ч/с. Чогаадыг «Келир үеде кым болуксаар мен»	1		
76	Частырыглар-биле ажыл	1		
78	Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын	2		
80	Дузалаал чугаа кезектеринге катаптаашкын	2		
82	Синтаксистиг сайгарылга	2		
84	Сөс каттыжыышкыннарының дугайында катаптаары	2		
86	Домак дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	2		
88	Чугула кезигүүннерни катаптаары	2		
90	Домактың ийиги черге кезигүүннериниң дугайында өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	2		
92	Чаңгыс чугула кезигүүннүг бөдүүн домактар дугайында катаптаары	2		
94	Долу болгаш долу эвес домактар дугайында катаптаары	2		
96	Чаңгыс аймак кезигүүннерлиг домактарны	2		

	катаптаары			
98	Адалгалар, киирилде сөстөр, киирилде домактар дугайында катаптаары	2		
100	Хыналда ажыл	2		
102	Частырыглар-биле ажыл	2		

